

BEATA GAJ

Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego
ul. Strzelców Bytomskich 2, 45-084 Opole
Polska - Poland

CYCERON – NAUCZYCIEL ŚLĄSKIEJ MŁODZIEŻY

DYDAKTYZM W RETORYCE, CZYLI O WYKORZYSTANIU RETORYKI CYCEROŃSKIEJ NA PRZYKŁADZIE ŚLĄSKICH GIMNAZJÓW HUMANISTYCZNYCH OD XVI DO XVIII W.

ABSTRACT. Gaj Beata, *Cyceron – nauczyciel śląskiej młodzieży. Dydaktyzm w retoryce, czyli o wykorzystaniu retoryki cycerońskiej na przykładzie śląskich gimnazjów humanistycznych od XVI do XVIII w.* (Cicero – the teacher of the Silesian youth. Didacticism in rhetoric, that is application of the Ciceronian rhetoric on the example of the Silesian humanistic gymnasia from 16th to 18th centuries).

The article contains a description of the Ciceronian rhetoric didactics in the Silesian humanistic gymnasia from the 16th to the 18th century. In her article, the author intends to analyze how the educators of the old Silesia cultivated the ancient Ciceronian tradition of eloquence. She observes that Cicero's authority was never questioned in Silesia despite the European echoes of the 'dispute about Ciceronianism', which reached Silesia as well. This and other issues from the area of rhetoric and didactics, on the example of Cicero's works and their reception in Silesia, are the concerns of this paper.

Key words: Silesia from 16th to 18th centuries, humanistic gymnasia (Latin School), New Latin literature, Ciceronianism, rhetoric didactics.

Autorytet Cycerona jako wychowawcy był uznawany już przez jego współczesnych (których niejednokrotnie przewyższał talentem literackim i sposobem przekazu np. greckiej spuścizny filozoficznej)¹, podobnie jak dostrzegano współzależność retoryki i dydaktyki już na etapie kształtowania się tych nauk w związku z pedagogiczną działalnością sofistów². Szczególnego charakteru związek retoryki i dydaktyki nabrał jednak w wieku XVII, kiedy obok tendencji zawężających retorykę do elokucji można stwierdzić rozwój jej klasycznego, pięcioczęściowego nurtu³, a także wręcz

¹ Por. K. Kumaniecki, *Cyceron i jego współcześni*, Warszawa 1959.

² M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998, s. 174.

³ Ibidem, s. 191.

przesylenie dydaktyzmem, co niejako uzasadnia uznanie łacińskiej szkoły humanistycznej (*Lateinschule, Latin School*) za główną ostoję, bastion retoryki. Popularny w humanistycznych szkołach podręcznik do retoryki Cypriana Suareza eksponował w podtytule Arystotelesa, Cyserona i Kwintyliana (*De arte rhetorica. Ex Aristotele, Cicerone, Quintiliano deprompti*, pierwodruk 1584)⁴. Czyniły tak także podręczniki środowisk reformackich⁵. W śląskich bibliotekach do dziś znaleźć można owe podręczniki, wydawane zwłaszcza we Wrocławiu jeszcze w wieku XVIII⁶. Prawie do końca XVIII wieku, czyli prawdopodobnie najdłużej w Europie, chętnie wydawany i czytany w szkołach zarówno katolickich, jak i protestanckich był właśnie Cyseron. Język łaciński wraz z cyserońską retoryką, mimo, a może z powodu rozwoju języków narodowych i świadomości narodowej, pozostają popularne na Śląsku jeszcze długo jako czynnik łączący różne zamieszkujące go nacje. Jak wskazują liczne programy i ordynacje szkolne z terenu Śląska⁷, filozoficzno-językowy model łacińskiej edukacji klasycznej, praktykowany na Śląsku na przestrzeni trzech stuleci, od XVI do końca XVIII, nie zanika, lecz dość płynnie przechodzi w neohelleńską odnowę gimnazjum XIX wieku, kiedy nie tylko język, ale także treść filozofii i sztuki starożytnych staje się tematem gruntownych badań źródłowych nad dziejami kultury.

W szeroko rozumianej recepcji Cyserona pierwsze miejsce zajmują jednak zdecydowanie nie ilościowe dane dotyczące znajomości pism Cyserona, jego wydań i przekładów, lecz problem lingwistyczno-retoryczny przełomu XVI i XVII wieku, spór dość znaczący w kulturze europejskiej, poruszany przy okazji badań nad recepcją antyku w Polsce lub wzmiankowany w pracach o literaturze i kulturze polskiej tych epok⁸. Tak zwane „spory

⁴ Ibidem.

⁵ Johannes Scultetus, *Rhetorica, Metodo Scholis usitata, sed et brevi et facili, pro captu et usu rudiorum conscripta*, Lignicii, pierwsza połowa XVII wieku, BUWr. 305380.

⁶ Cyprian Suarez, *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti*, Wratislaviae 1743.

⁷ J. Budzyński, *Paideia humanistyczna, czyli wychowanie do kultury. Studium z dziejów klasycznej edukacji w gimnazjach XVI – XVIII wieku (na przykładzie Śląska)*, Częstochowa 2003, s. 25-252.

⁸ Por. T. Bieńkowski, *Cicero, cui omnes cedimus. Uwagi nad znajomością Cyserona w Polsce w XV wieku*, „Meander” XV, 1960, z. 5-6, s. 263-274; *Echa Somnium Scipionis w polskiej literaturze parenetycznej (Norma civis in re publica boni Jana Hedeinsteina)*, „Meander” XVII, 1962, z. 11-12, s. 555-561; *Z badań nad recepcją literatury antycznej w Polsce w okresie Odrodzenia*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” XI, 1966, s. 37-48; *Niektóre zagadnienia recepcji antyku w okresie staropolskim*, „Meander” XI, 1966, z. 5, s. 173-186; *Polskie „spory o antyk” w XVI – XVIII wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” Seria A, 1967, z. 11, s. 3-29; *Z badań nad recepcją antyku w Polsce do końca XVIII wieku*, „Pamiętnik Literacki” 1968, z. 3, s. 29-53; *Retoryka a literatura*, pod red. B. Otwinowskiej, Wrocław 1984; T. Sinko, *Echa klasyczne w literaturze polskiej*, Kraków 1923; *Wzory Trenów Kochanowskiego*, Kraków 1918; *Erudycja klasyczna Orzechowskiego*, Kraków 1939; *Necessitas et ars. Studia staropolskie dedykowane Profesorowi Januszowi Pelcowi*, pod red.

o ciceronianizm” w związku ze szczególną rolą Cycerona jako wzoru i przewodawcy literatury humanistycznej, które były ważnym wskaźnikiem przemian w literaturze i kulturze, w pismach dawnych śląskich humanistów łagodziło zgodne uznanie Cycerona za autorytet dydaktyczny, a nawet wzorowane na humanistach renesansowych uobecnienie autora⁹. Można więc w tym miejscu zadać pytanie, czy tak szczególne i tak trwałe zainteresowanie Cyceronem na Śląsku aż po wiek XVIII jest spóźnioną recepcją czy może jednak postawą awangardową?

Szesnastowieczny konflikt pomiędzy ortodoksyjnymi cycerończykami a ich przeciwnikami, którego uwieńczeniem¹⁰ był satyryczny dialog Erazma z Rotterdamu¹¹ *Ciceronianus* (1528), w Polsce objawił się m. in. w pismach Jana Dantyszka¹², Hortensjusza Landiego (1534: *Cicero relegatus et Cicero*

B. Otwinowskiej i J. Pelca, Wrocław 1984; T. Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Leipzig – Berlin 1897, wyd. 4: 1929, s. 220-230; I. Borzsák, *De Cicerone, lumîne et oculo litterarum Hungaricarum*, Roma 1988, s. 51-56; J. Starnawski, *Dzieje wiedzy o literaturze polskiej do końca wieku XVIII*, Wrocław 1984, s. 13-14; B. Otwinowska, *Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku*, Wrocław 1967, s. 9-49; *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – Renesans – Barok*, pod red. T. Michałowskiej, Wrocław 1998, s. 141-147; *Słownik literatury polskiej. Średniowiecze – Renesans – Barok*, red. J. Kotarska, E. Kotarski, Gdańsk 2002, s. 64-66; K. Kumaniecki, *Cyceron i jego współcześni*, Warszawa 1959, s. 5.

⁹ Petrarka i Boccaccio traktowali autorów antycznych jak swych przyjaciół i domowników i łatwo przychodziło im wyobrażenie sobie autora za martwymi, ale „mówiącymi” znakami pisma. Por. J.S. Gruchała, *Lucunda familia librorum. Humanisci renesansowi w świecie książki*, Kraków 2002, s. 70.

¹⁰ Opinię taką wyraziła Barbara Otwinowska: „*Ciceronianus* Erazma wyczerpywał pełnię argumentów pro- i antycyceroniańskich i stanowił **uwieńczenie** całego konfliktu; nie był jednak jego zakończeniem”. Por. B. Otwinowska, *Cyceronianizm polski*, [w:] *Literatura staropolska i jej związki europejskie*, red. J. Pelc, Wrocław 1973, s. 101.

¹¹ Erazm dowodził, że najdoskonalsza imitacja dzieł Cycerona nie polega na niewolniczym przejmowaniu jego stylu, lecz kierowaniu się głównymi przesłankami jego twórczości, do których bez wątpienia należą: nieskrępowana ekspresja myśli oraz związek z aktualnym życiem społecznym i duchowym epoki. Wykpiwał zaś niewolniczych odtwórców stylu cycerońskiego, którzy przejmują całą logikę myślenia, układ kompozycyjny często jednego tylko tekstu mistrza, kopiują bez skrupułów strukturę jego składni, wstępów i zakończeń, periodycznych klauzul i dialektycznych układów: „Jak mierną cząsteczkę cycerońskiej prozy ofiarowują nam ludzie naśladowujący Cycerona zaiste w małpi sposób. Wyżebrzą, wyskubią z jego pism tu i tam kilka słówek, formulek, tropów, zakończeń, okresów. Powstanie z tego jakaś tylko bardzo cieniutka, zewnętrzna powłoka, tylko sama skóra, ale nie Cyceron w swojej prawdziwej postaci”. Erazm domaga się psychicznego, a nie zewnętrznego związku z pisarzem naśladowanym, uwarunkowanego jakąś wspólną więzią duchowej sympatii i podobieństwa talentu. Motywację tę przejął także Ramus–Pierre de la Ramée, w książeczce o tym samym tytule. Por. *Słownik literatury staropolskiej*, op. cit., s. 115; Erazm, *Ciceronianus*, op. cit., s. 195-196.

¹² Dantyszek parafrazuje fragment z *Ciceronianusa*, w którym Erazm przedstawia wyższość moralną i estetyczną treści chrześcijańskich nad złudnymi urokami pogańskich mitów. Por. Z. Nowak, *Wstęp*, [w:] *Jan Dantyszek. Pieśni*, wybór i tłumaczenie A. Kamieńska, Olsztyn 1987, s. XXXIV.

revocatus), Knapskiego (fragment przedmowy w *Tesaurusie* (1621), a przede wszystkim Walentego Fabriciusa (*Disquisitio de formis styli variis*, wygłoszona i wydana w Toruniu w 1619 r.¹³). **Przed Fabriciusem i Knapskim powstał** jednak *Anticiceronianus Georgiusa Logusa, Ślązaka* (podkr. autora – B.G.), piśmko znane tylko z tytułu, o niewiadomej dacie wydania (reedycja toruńska pochodzi z roku 1583). Fakt ten na pewno nie jest przypadkowy i świadczy o stopniu świadomości literackiej w tym regionie, zwłaszcza w zestawieniu z tradycją antycznej ciceronijskiej elokwencji, pielęgnowanej na dawnym Śląsku ze szczególnym pietyzmem. Na przykład Martinus Mylius Gorlicensis w 1588 r. na użytek miejscowej szkoły, pozostającej w kontaktach z akademiami we Frankfurcie nad Menem i Krakowem, wydał traktat *Doctrina De Periodis*¹⁴ z dołączoną jako wzorzec mową Cyncerona *Pro Archia poeta*. Jak wynika ze wstępu, spory na temat idealnego periodu nie były obce Ślązakom. Autor zamierza przedstawić młodym ludziom problem szczególnie ważny dla elokucji, jakim jest *doctrina de periodis*, jej siła i użyteczność (*vis atque utilitas*). Omawiając to zagadnienie, wspomina o możliwości korzystania z kilku autorów starożytnych, przy czym to **Cynceron ma być wzorcem w okresie uczenia się łaciny**, swoistą „laską” pomocną w nauce chodzenia, potem można już – podobnie jak w nauce pływania, gdy się już opanowało tę umiejętność – „płynąć bez korka”, a nawet przejść na pozycje antyciceronijskie:

Sed postquam hanc de compositione oratoria doctrinam adiunxistis: non iam amplius istis **scipionibus** opus vobis esse animadvertistis: sed **sine cortice**, quod dicitur, natate, et cum alias orationes, tum etiam Anticiceronianas scribere et publice recitare, et cum Cicerone in certamen venisse videri caepistis.

Jednak podczas nauki wzorowanej na imitacji (*in puerili illa ratione imitationis*) należy się opierać na przykładach pewnych, wydobytych (*certa exempla deprompta*) właśnie z Cyncerona. Co zaś do współczesnego sformułowania teorii *de periodis* Mylius oprze się tutaj na autorytecie Melanchtona, Bemba i przede wszystkim Sturma. Na koniec zachęca młodzież do kierowania się zamieszczonymi w podręczniku wskazówkami, które opierają się zdecydowanie na autorytecie Cyncerona, rozpoczynając od definicji periodu wraz z objaśnieniem greckiego źródłosłowa po zagadnienia metryczne i gramatyczno-stylistyczne. W razie jakichkolwiek wątpliwości rozstrzygające jest stwierdzenie: *Cicero plerumque utitur*.

¹³ M. Cytowska, *Toruńskie echa antyrazmiańskiej kampanii*, „Meander” 9, 1966, s. 379.

¹⁴ Martin Mylius, *Doctrina de periodis ex scholis Sturmianis collecta et ad methodum dialecticam redacta, atque edita in usum scholae Gorlicensis. Addita est oratio Ciceronis Pro Archia ad eandem methodum examinata*, Gorlicii 1588, BŚ 232 392 I. Por. także: M. Mylius, *Doctrina De Periodis*, Görlitz 1588, BUWr. 359160.

Na przełomie XVI i XVII w. kształtuje się nowy etap recepcji Cycerona: wydaje się on jakby wyrzucony na margines od głównego nurtu epoki, ale nie tam, gdzie chodzi o dydaktykę. Ślązak Adam Melior przy okazji wydania opracowanego przez siebie *Dialogu*¹⁵ Erazma przekonuje o potrzebie poznawania sztuki retorycznej, obok umiejętności rozumowania, najistotniejszej dla człowieka (*duo sunt: Ratio et Oratio*). Bez kształcenia się na dorobku wcześniejszych pokoleń, czyli imitacji, nie można osiągnąć pełni człowieczeństwa. Ważna jest także „szlachetna chęć współzawodnictwa” (*illa honestissima aemulandi cura*). Obie te tendencje: zarówno przejęcie dziedzictwa przodków, podjęcie istniejącej tradycji, jak i współzawodnictwo z nią, właściwe każdemu człowiekowi, są gwarantem postępu. Imitacja, przedstawiona tu głównie jako środek dydaktyczny, otrzymuje szczególne przymiotniki: *certa, stabilis ac fructuosa*. Adam Melior jest doskonale świadomy sporu o cyceronianizm, co więcej – daje jego krótką definicję, jako sporu o to, czy należy naśladować Cycerona także pod względem stylu, czy można oprzeć się na wszystkich innych autorach¹⁶:

Verum cum de imitatione oratoria in Eloquentiae phrontisteriis ac Gymnasiorum spaciis, et olim fuerint, et etiam num hodie sint **sententiarum divortia atque opinionum duella**, aliis unum et solum M. Tullium Ciceronem imitandum, styloque exprimentum confirmantibus: aliis in alia omnia euntibus [...].

Zapewnia, że zamierza przedstawić opinie wszystkich znanych mu i powszechnie szanowanych uczonych i pozostawić czytelnikowi wolny osąd w tej sprawie. Proponuje jednak tym, którzy dopiero uczą się wymowy (*candidatis eloquentiae*), żeby wszystkie, nieraz przeczące sobie, opinie na ten temat zestawili razem (dosłownie: wspólnie ugotowali). W tym miejscu

¹⁵ Des. Erasmi Roterod. *Dialogus, Cui titulus CICERONIANUS: SIVE De optimo genere dicendi: Cui honorarii arbitri adiuncti Petr. Ramus, Joach. Camerarius, Joan. Sturmus de Imitat. Edente & notis illustrante MELIORE ADAMO SILESIO. Cum Indice verborum & rerum: cui additus Schematismus Phrasiologiae*, Neapol 1617, BUWr. 336875.

¹⁶ Wpływ Erazma i innych „antycyerończyków” był do tego stopnia silny, że zasadniczo od mniej więcej połowy XVI w. ustaliła się postawa eklektyczna, uznająca „wszystkich dobrych pisarzy” antyku za godne imitowania modele literackie. Postulowano jednakże krytyczną selekcję wśród ich dzieł. Rozwinęła się krytyka literacka, oceniająca twórczość pisarzy antycznych oraz ich nowożytnych naśladowców. Doceniono m.in. styl Seneki: cięty, o rytmie skłóconym, pełen nonszalancji, a jednak wypracowany, ekspresywny, nadający się bardziej do odbioru czytelniczego i samotnej medytacji niż publicznego oratorstwa. Silne w wieku XVI były również wpływy prozy Tacyta, o bardziej rozbudowanych, jednak składniowo niejasnych zdaniach, oraz wzorzec panegirycznej ozdobności Pliniusza Młodszego. Najślynniejsi poeci zaś, wśród których można wymienić także Ślązaka Martina Opitza, sięgają po Pindara i Horacego. Tak to walka z cyceronianizmem stawała się walką z bezkrytyczną imitacją, zwłaszcza stylu jednego tylko autora, a nie dotyczyła już przeciwstawiania różnych modeli konkurencyjnych. Por. M. W. Croll, *Style, Rhetoric and Rhythm: Essays*, Princeton 1966; także: Z. Głombiowska, *Łacińska i polska muza Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1988, s. 143.

należy dodać, że także Adam Melior nie opiera się na stylu i słownictwie jednego autora starożytnego: widać wpływ retorycznego wykładu Kwintyliana, krótkie i celne zdania jakby zapożyczone od Seneki i dramatyczne ujęcie tematu, charakterystyczne dla Liwiusza. Naczelne miejsce zajmuje jednakże Cyceeron. Melior poddając *Dialog* Erazma wnikliwej ocenie, co do jednej kwestii nie ma wątpliwości: Erazm oskarża siebie współczesnych o lekceważenie wymowy, a nawet niszczenie jej zasad, jednak nie usuwa Cyceerona z postumentu wzorca imitacji. Takich wniosków może jednak dostarczyć tylko pobieżne czytanie dialogu. Erazm, jako autor niezwykle inteligentny i przenikliwy, tego samego oczekuje od czytelników, nadając słowom ukryte znaczenia. Przesłanie *Cyceronianusa* jest na tym wyższym poziomie zupełnie inne: należy naśladować Cyceerona, ale nie tylko, naśladowanie nie jest zaś kopiowaniem słów i formułek, lecz pokrewieństwem myśli, smaku literackiego.

Tym, co dotychczas najczęściej podkreślają badacze retoryki XVII i XVIII wieku¹⁷, jest wielka predylekcja do szkolnej klasyfikacji, bardzo drobiazgowej i rozbudowanej. Jest to tym bardziej zrozumiałe, że retoryka XVII stulecia służyła właśnie szkole, była instrumentem społecznego wychowania, fundamentem wielkiego gmachu tradycji i kultury śródziemnomorskiej. Jednak obok wszechwładnego ramizmu, tak charakterystycznego dla epoki baroku, pojawia się tzw. neocyceeronianizm, powrót do pięcioczłonowej retoryki znów opartej na Cyceeronie. Do takiego powrotu nawołuje Bartłomiej Keckermann¹⁸, którego dwa główne dzieła z zakresu retoryki: *Systema rhetoricae*¹⁹ i *Rhetorica ecclesiastica*²⁰, były przejawem zainteresowania praktycznym zastosowaniem retoryki w życiu. Pierwsze to podręcznik szkolny, w którym ciekawie zostaje sformułowana zasada imitacji: *Imitari est simile aliquid facere, non idem retinere aut transferre* (Imitować to czynić coś podobnie, a nie zachowywać to samo lub przekładać). Trzecim dziełem Keckermanna poświęconym retoryce jest także podręcznik szkolny, zatytułowany *Wstęp do Cyceerona*²¹.

¹⁷ Por. R. Montusiewicz, *Kultura retoryczna kolegów w XVII i połowie XVIII wieku. Rekonstruans materiałowy*, w: *Retoryka a literatura*, op. cit., s. 200.

¹⁸ B. Nadolski, *Życie i działalność naukowa uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna. Studium z dziejów Odrodzenia na Pomorzu*, Toruń 1961.

¹⁹ *Systema rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur et tota simul ratio studii eloquentiae tam quoad epistolas et colloquia familiaria, quam quoad orationes conformatur modusque ostenditur. Anno Christi 1606 privatim propositum in Gymnasio Dantiscano, Hanoviae 1608*, BG PAN, Fa 38 138 8. Por. B. Nadolski, op. cit., s. 141.

²⁰ *Rhetoricae ecclesiasticae sive artis formandi et habendi conciones sacras libri duo*, Hanoviae 1600, BG PAN Fa 38 103 8. Księgi te nie poruszają zagadnienia cyceeronianizmu, lecz poświęcone są interpretacji tekstu biblijnego oraz sztuce przepowiadania ze szczególnym uwzględnieniem sfery *actio*. Por. B. Nadolski, op. cit., s. 140.

²¹ Bartholomaeus Keckermann, *Introductio Ad Lectionem Ciceronis, Et Aliorum Oratorum fructuosiore & dexteriore, pertinens ad specialem partem Systematis Rhetorici. Privatim tradita in*

Ponieważ był to podręcznik bardzo popularny w gimnazjach śląskich, należy przyjąć, że zasada ta, jak i opinie Keckermanna na temat wykorzystania Cycerona do studiów retorycznych stały się na Śląsku dominujące, a ich przedstawienie tutaj – niezbędne.

Jak podaje uczeń Keckermanna, Dawid Schumann, w swoistym „wstępie do *Wstępu*” z roku 1609, skierowanym do czytelnika, podręcznik ten, mający wprowadzić w tematykę retoryczną i ułatwić jej przyswojenie oraz wykorzystanie praktyczne, powstał na zamówienie uczniów. Wypowiedź Schumanna jest nie mniej istotna dla oceny ówczesnych poglądów na temat cyceronianizmu, co sam tekst wykładu Keckermanna. Kształcenie dociekania i rozumienia oraz stosowna, płynna wypowiedź (*rerum cognitio et cognitio apta ac concinna elocutio*) – to dwie najbardziej niezbędne umiejętności, które może dać „pielgrzymowanie przez studia” (*peregrinatio in studiis*), gdyż zakres jakichkolwiek studiów opiera się na tych samych zasadach (*unus est*). Píše dalej o teorii retorycznej i praktyce oratorskiej w czasach mu współczesnych, gdy „wskazówki retoryczne” (*praecepta eloquentiae*) przenikają całą ludzką społeczność, a wierność im to wymóg społeczny, który nakłada na współczesnych obowiązek, by stosowali się do kryterium estetycznego (*eleganter sermonem forment*). Zapotrzebowanie społeczne i praktyka wyprzedziła tu nieco przygotowanie teoretyczne. Keckermannus, *Praeceptor colendus*, rozumie doskonale tę społeczną potrzebę, a „instrukcja”, dotycząca mów Cycerona i innych autorów (*instructio, quo Orationes Cicero-nis et aliorum evolveremus*), jest odpowiedzią na nią. Istotne okazuje się użycie zaimka *alii* w powyższym zdaniu. *Introductio* Keckermanna ukazuje się w czasach i w środowisku, które, wymieniając na pierwszym miejscu Cycerona, nie rezygnują bynajmniej z innych autorów starożytnych. *Czas już* – jak mówi autor – *wyskoczyć na Rodos (Rhodum saltare)*²², nawiązując do przełomowego dla Cycerona pobytu na Rodos u Molona w roku 77 p.n.e. Jakkolwiek sprawa bardziej lub mniej radykalnej zmiany w sposobie przemawiania Cycerona od czasu jego kontaktu z Molonem jest dotąd przedmiotem sporu uczonych²³, to jednak mowy powstałe po tym okresie, pełne harmonii, jakby odcinające się od skrajności azjanizmu z jego kunsztownymi zdaniami oraz zalewającym czytelnika ogromem metafor, antytez, synonimów i innych środków artystycznego wyrazu, są największym osiągnięciem prozy rzymskiej tego okresu. Jeśli nawet nie szkoła rodyjska, szukająca środka pomiędzy azjanizmem a attycyzmem, odpowiada do końca za nowy

Gymnasio Dantiscano, a V. Cl. BARTHOLOMAEO KECKERMANNO Philosophiae ibidem Professore, Hanoviae 1615, BUWr. 367118.

²² Kontekst wypowiedzi Schumanna nie wskazuje na nawiązanie do przysłowiowego Ezopowego wyrażenia: *Hic Rhodus, hic salta!*

²³ Por. K. Kumaniecki, *Literatura rzymska. Okres cyceroński*, Warszawa 1977, s. 190.

styl Cyncerona, przecież jednak ów „wyskok na Rodos”, jak określa to Schumann, pomógł wielkiemu mówcy w opracowaniu stylu własnego z długimi periodami, rozczłonkowanymi symetrycznie, ozdobionego anaforami, homoioteleutami i isokolami. Jest to więc zaproszenie do tworzenia stylu indywidualnego, chociaż opartego na znakomitych wzorcach, nie zaś na jakimś jednym tylko paradygmacie. Należy tak jak Cynceron wyzyskać wszystkie wartości znanych sobie sposobów przemawiania, odcinając się jednocześnie od ich skrajności, aby osiągnąć pewien rodzaj uniwersalnej, bogatej w ekspresję wymowy.

Troskę dydaktyczną ujawnia wreszcie sam tekst Keckermanna, który zastanawia się, jak połączyć ograniczony czas przeznaczony na lekturę Cyncerona i ogromny pożytek z tego literackiego kontaktu dla młodego człowieka, który niebawem będzie zaangażowany w życiu publicznym. Proponuje zatem naukę łaciny, opierając się na rozmówkach, listach, bajkach, potem właśnie na mowie Cyncerona i na koniec recepcję jego dzieł na podstawie dzieła *Ciceronianus*²⁴.

Z kolei przykładem przyswojenia sobie takiej wiedzy jest mowa uczniowska Balthazara Arnolda z Oleśnicy²⁵. Mowę tę można podzielić na dwie części: w pierwszej wykazuje umiejętności retoryczne definiowane wraz z inwencją i dyspozycją, co objawia się m.in. w klarownym przedstawieniu planu mowy. Napotykamy tam precyzyjnie rozrysowaną „tablicę mowy” (*tabula huius orationis*), czyli klarowny plan wypowiedzi, z podziałem na *exordium minus et maius*, *narratio*, *confutatio*, *confirmatio deliberativa* i *peroratio*. Interesujące, że wzorcem Cyncerońskim tutaj także, jak w traktacie Martina Myliususa, staje się mowa *Pro Archia poeta*. Zapowiedź pochwały nauki i poezji z drugiego ustępu mowy Cyncerona staje się dla Arnolda inspiracją przemawiania na temat tak godnego czci święta jak Pascha. Po wyjaśnieniu przedmiotu sprawy, tam, gdzie mniej więcej od połowy przemówienia uwagę Cyncerona zajmują zatem sztuki humanistyczne (*artes, quae ad humanitatem pertinent*), w mowie Arnolda znajdują się „sprawy duchowe” (*spiritualia*). Odtąd mowa jest już zdecydowanym, ale nie bezwartościowym twórczo wyzyskaniem leksyki Cyncerońskiej. Wystarczy pobieżnie nawet porównać oba teksty:

Cynceroński oraz Balthazara Arnolda. Wspomniany przez Cyncerona spór siedmiu miast o Homera posłużył młodemu Arnoldowi do opisu różnego

²⁴ B. Nadolski, *Ze studiów nad życiem literackim i kulturą umysłową na Pomorzu w XVI i XVII wieku*, Wrocław 1969, s. 143.

²⁵ Balthasar Arnold, *Oratio De Resurrectione Christi Ad Imitationem Numerorum Ciceronianorum Pro Archia Poeta, Habita Publice In Illustri Schola Olsnensi... a Balthasare Arnholdo Strelensi Silesio*, Oleśnica 1613. BUWr. 356710.

rodzaju kultu, przeciwstawionego oddawaniu czci zmartwychwstałemu... Herosowi.

- CYCERON: Homerum Colophonii civem esse dicunt suum,
Chii suum vindicant,
Salaminii repetunt,
Smyrnaei vero suum esse confirmant
itaque etiam delubrum eius in oppido dedicaverunt;
permulti alii praeterea pugnant inter se atque contendunt. [...]
- ARNOLD: Solem Persici olim homines Deum esse didicarunt suum:
Aegyptii Plantas coluerunt:
Statuas multi adorant:
Ethnici Joves suos venerantur:
Itaque etiam iidem natalem locum Jovis commenti sunt.
Papistae quot patronos habent inter se, atque adorant?
Ergo illi comentitia, quia Idolatra sunt, adeo suspiciunt,
nos hunc **Heröem**,
qui nostri causa resurgendo noster est,
non praedicabimus? [...]

Czasem niewielkie zmiany w leksyce wskazać mają na zmiany w hierarchii ważności: sylwetki tych, o których piszą autorzy starożytni, należało zgłębiać i naśladować (*intueri et imitari*), natomiast autorom biblijnym należy się bezwarunkowy podziw i przekonanie o prawdziwości ich przekazu (*admirari et persuadere*).

- CYCERON: Sed pleni omnes sunt libri,
plena sapientium voces,
plena exemplorum vetustas;
quae iacerent in tenebris omnia,
nisi litterarum lumen accederet.
Quam multas nobis imagines
non solum ad **intuendum**, verum etiam ad **imitandum**
fortissimorum virorum expressas scriptores
et Graeci et Latini reliquerunt! [...]
- ARNOLD: Sed pleni sunt sacri libri:
plena Prophetarum voces:
plenus exemplorum numerus:
quae facta essent frustra omnia,
nisi resurgendi spes nos reficeret.
Quam multas vero imagines,
non solum ad **admirandum**, verum etiam ad **persuadendum**,
surgentium cadaverum exhibitas vetus & novum Testamen-
tum monstravit. [...]

Takie wykorzystanie leksyki cycerońskiej śledzić można już do końca mowy *O Zmartwychwstaniu*, przy czym najcenniejszą indywidualną modyfikacją autora wydaje się końcowa modlitwa, żarliwe wyznanie wiary

w ludzką i boską naturę Syna Bożego, który zmartwychwstając, niczym Tryumfator (!) odkupił ludzkość. Ów kompromis imitacyjny, dostosowujący wyznawaną ideologię do antycznego systemu genologicznego i antycznej hierarchii form i struktur gatunkowych, widoczny jest zresztą w całej mowie.

Na Śląsku, środkowoeuropejskim miejscu spotkań różnych narodowości, szczególnego znaczenia nabiera zbiór okolicznościowych wierszy, które powstały przy okazji uroczystej deklamacji kolejnej mowy zainspirowanej twórczością Cyncerona, tym razem w brzeskim gimnazjum pt. *Cicero Renascens in Gymnasio Brigensi*²⁶. Uczący się w Brzegu polscy szlachcice Stefan i Andrzej Dembińscy, Johannes Eytelius z Transylwanii, Johannes Lemonon z Galii oraz kilku innych uczniów przyznających się do narodowości niemieckiej bądź śląskiej, wplatają między wersy swych utworów wyrażenie *cum Cicerone loqui*. Wspomniane uobecnienie milczącego rozmówcy, tak charakterystyczne dla renesansu, pozostaje nadal albo znów aktualne. Także nauczyciel David Camerarius uważa, że „posiadanie Cyncerońskiego pióra” przynosi zaszczyt i powodzenie, zaś rektor brzeskiego gimnazjum Antoni Brunzenius, świadomy sporu o cynceronianizm, ośmiela się wyrazić opinię własną, popartą doświadczeniem metodycznym. Zdania powinny być budowane z odpowiednich słów, a cały tekst skomponowany z odpowiednich zdań. Wszystko musi być jasno, zręcznie i z wdziękiem wyłożone. Treść wyrażona pewnie, konkluzje nieomyślne, wypowiedź zaś winna być wzmacniana przez dobór coraz to mocniejszych wyrażań i innych nieskończenie wielu użytecznych środków. Osiągnięcie takiej biegłości jest możliwe dzięki nieustannemu doskonaleniu się w imitacji (*studium Imitationis*) i to właśnie na wzorcu cyncerońskim, gdyż z dydaktycznego punktu widzenia powyższy ogrom wymagań, konieczność uwzględnienia tak wielu różnych opinii i modeli imitacyjnych wprowadza zamęt w umysłach niedojrzałej jeszcze do takich działań młodzieży. Brunzenius rozumie ideę spójności kształcenia, jednolitej formacji, do której najodpowiedniejszy będzie jeden „Najlepszy Przykład” (*Optimum Exemplar*). Są nim właśnie ślady Cyncerona (*vestigia Tulliana*), w które oby wstępowało jak najwięcej młodzieży. Na wątpliwości, poszukiwania i wypracowywanie odrębnego, własnego stylu będzie czas później. Każdy proces efektywnego kształcenia musi zacząć się od wzorca sprawdzonego. Drugim zaś, równie istotnym kryterium jest obecność treści wychowawczych, które należy wyzyskać w procesie kształ-

²⁶ *Cicero Renascens in Gymnasio Brigensi id est Oratio Gratias Agens Deo Patri pro Salutari Illa Gratia Aeterni Filii Incarnatione Et Gentibus Patefacta Ab Antonio Brunsenio, Profess. Honorario & Rector. Admin. Ad Imitationem Absolutae Orationis Ciceronis Pro Reditu Ad Quirites Proposita & ab Egregio industrioq. Iuvene, Christophoro Haenflero, Wintziga Silesio, Elaborata & publice declamanda, Brzeg 1673, BUWr 358160.*

cenia. Ma ono bowiem uformować dobrego chrześcijanina, który korzysta z bogatej tradycji antycznej, swego dziedzictwa kulturowego.

Cyceron był obecny w szkołach śląskich także w wieku XVIII. W 1792 r. wydano w Legnicy dwa pisma filozoficzne Cycerona z obszernym komentarzem Johanesa Wetzela²⁷.

Popularny w szkołach śląskich tego okresu był podręcznik pt. *Klucz do Cycerona*²⁸, zawierający pięć indeksów: *legum, geographicus, historicus, latinitatis, signorum*. Również unikatowa śląska rękopiśmienna retoryka Nepomucena Hortha napisana po roku 1740 – przywołanym przez autora jako data zakończenia sporu między *cycerończykami i antycycerończykami*²⁹ – wskazuje na stałe zainteresowanie dydaktyzmem prozy cycerońskiej, podczas gdy wówczas w Europie sięgano chętniej po inne, narodowe wzorce. Cyceron dydaktyk nigdy nie przestał być obecny w śląskich szkołach: współcześnie również chętnie jest wpisywany do programów autorskich nauczania łaciny oraz wybierany do tłumaczenia przez samych uczniów i studentów. Czy dzieje się tak dlatego, że dydaktyzm prozy cycerońskiej postrzegany jest od wieków jako subtelny i wyważony, będący wynikiem mistrzowskiego połączenia trzech podstawowych zasad retorycznych: *docere, delectare, movere*?

CICERO – THE TEACHER OF THE SILESIAN YOUTH

DIDACTICISM IN RHETORIC, THAT IS APPLICATION OF THE CICERONIAN RHETORIC ON THE EXAMPLE OF THE SILESIAN HUMANISTIC GYMNASIA FROM 16th TO 18th CENTURIES

Summary

Cicero's authority as an educator as well as the independence of rhetoric and didactics were already respected by his contemporaries. The ancient Ciceronian eloquence tradition was cultivated in Silesia with diligence. Cicero's unanimous recognition as a didactic authority in the writings of the former Silesian humanists appeased the so called 'disputes over Ciceronianism' in relation to the special role Cicero played as a literature model and legislator, which were an important indicator of the change in literature and culture. Preserved until these days in Catholic as well as Protestant schools, numerous texts of Ciceronian imitations such as 'performances-shows' using imitatively and creatively Cicero's literary achievements are an evidence of the above. Showing an interest

²⁷ *Ciceronis Cato Maior et Laelius, seu de senectute et amicitia dialogi*, ed. J. Wetzela, Lignitii 1792.

²⁸ Johannes Ernesti, *Clavis Ciceroniana*, Halle 1739. Praca ta była często wznawiana także w wieku XIX.

²⁹ Data ta pojawia się we wstępie jako rok wydania krytycznoliterackiego dzieła Paola Zambaldiego pt. *Observazioni critiche intorno la moderna lingua Latina*. Por. B. Gaj, *Tradycje retoryczne na dawnym Śląsku (XVI – XVIII wiek)*, Katowice–Opole 2007, s. 138.

in practical, as well as didactic, application of rhetoric in real life, works of Bartłomiej Keckermann popular in Silesia certainly have also influenced the special presence of Cicero in the Silesian humanistic gymnasium.

Moreover, the Silesian handwritten rhetoric of Nepomucen Horth, written after 1740 (defined by the author as a date of ending the argument between the 'Ciceronians' and 'Anti-Ciceronians'), indicates the constant interest in didacticism of the Ciceronian prose. Meanwhile, at that time in Europe different, that is national patterns were more often chosen. Cicero - the teacher has never stopped being present in Silesian schools. Also nowadays, he is eagerly included in the Latin teaching and rhetoric syllabi as well as chosen for translations by the students themselves. Is it because didacticism of the Ciceronian prose has been for centuries perceived as subtle and balanced (as opposed to e.g. Seneca's didacticism), being an outcome of the masterly connected 3 basic rhetorical principles *docere, delectare, movere*?